

ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ ЯК БАЗА СЛОВОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто дериваційний потенціал відносних ад'єктивів та його реалізацію в іменникових, прикметникових і прислівникових дериватах.

Ключові слова: дериваційний потенціал, словотвірна парадигма, відносні прикметники.

У теорії словотвору першорядного значення набувають проблеми з'ясування ролі твірної основи у процесах словотворення, розробленням яких займається основоцентричний напрям дериватології. Вивчення словотворчої спроможності твірних слів, їх дериваційної поведінки і чинників, які її зумовлюють, – основні його завдання. Відсутність досліджень дериваційної спроможності відносних прикметників у сучасній українській мові визначила зацікавлення ними як твірною базою, що й зумовило актуальність нашого дослідження, адже необхідне «охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізуючим чинником буде твірна основа» [2, с. 76].

Дериваційний потенціал відносних прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі похідних іменників, прикметників і деяких прислівників, виражаючи широкий спектр словотвірних значень.

Семантична позиція «носії ознаки» субстантивного блоку словотвірної парадигми (СП) відносних ад'єктивів репрезентована найбільшою кількістю дериватів. Умовно всі похідні субстантиви на позначення осіб від основ відносних прикметників сучасної української мови ми об'єднали в кілька тематичних груп. Перша з них – назви осіб за професіями. Ця група найчисленніша, тому ми поділили її на підгрупи: назви осіб, які щось виготовляють: *дзеркальний, мебльовик, паперовик, хлібник, цементник* тощо; особи, які когось чи щось обслуговують: *вагонник, гарматник, судовець, урядовець, церковник* тощо; назви осіб, які щось вирощують: *грибник, кукурудзівник*.

До розряду атрибутивних назв зараховуємо іменники, в семантиці яких закладено ознаку. Похідні цієї групи мотивовані відносними прикметниками, що виражають: ознаку за відношенням до частини світу, де проживає особа: *західник, південець, східняк* тощо; ознаки за соціальним статусом особи: *бездомник, вуличник*; іменники на позначення міфічних істот: *водяник, домовик, дощовик, лісовик, пекельник, хмарник* тощо.

Іменники на позначення конкретних предметів майже не мають власних специфічних засобів словотворення, а використовують ті ж самі дериваційні форманти, що й іменники на позначення особи. Утім, на відміну від найменувань осіб, в основу мотивації іменників зі словотвірним значенням (СЗ) конкретного предмета покладено функціональне призначення предметів, їх зовнішні особливості, місце знаходження тощо [4, с. 279–282].

Досить активними у творенні назв неосіб є відносні прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (або складаються): *вівсяник, ватник, глинянка, грибниця, кам'яниця, мідниця, медяник, пісочниця, просяниця, пуховиця, шкіряник* тощо; за відношенням до призначення: *дощовик, молитовник, носовик, пісенник, пивниця, салатниця, сирниця, чайниця*; ознаки за відношенням до часу: *веснянка, восьмирічка, денник, нічник, річник, семиденка, щоденник*; семантична позиція «назви страв» репрезентована похідними іменниками *вівсянка, вівсяник, гречаник, картоплянка, кров'янка, кукурудзянка, яблучник*; «назви напоїв»: *вишнівка, горобинівка, калинник, лимонівка, малинівка, спиртівка, тернівка* тощо. Компонентний склад субстантивної зони СП відносних прикметників формують також похідні, що є назвами рослин: *венгерка, лимонник, лишайник, моховик, шовковиця, ягідник, ячмінка* тощо; субстантиви із СЗ «посудина, в якій виготовляють або подають щось»: *гірчичниця, маслянка, олійниця, оцетниця, салатниця, сметанник, супниця, чайниця* тощо. Предметні назви носіїв ознак утворені також від основ відносних прикметників, які називають матеріал: *мішковина, шерстянка*; транспортні засоби: *броньовик, електричка, моторка*; назви одягу: *ватянка, венгерка, дощовик, шкірянка*; частину від цілого: *десятка, сотка, сороківка*; назви хвороб: *вітрянка, іспанка*; назви підприємств: *атомка, макаронка, тютюнка*; назви документів: *візитка, заліковка*; назви грошей: *срібняк*.

За винятком деад'єктивів, які постали внаслідок субстантивзації твірних прикметників, усі похідні тільки структурно мотивовані відповідними ад'єктивами, а семантично – цілим словосполученням: *атомна електростанція – атомка, вишнівка – вишнева наливка, візитка – візитна картка, дощовий плащ – дощовик, залізний горщик – залізник, ячмінна солома – ячмінка* тощо. Така відприкметникова деривація іменників – назв носія ознаки пов'язана з процесом універбації атрибутивних словосполучень, які є складеними найменуваннями.

У деяких випадках важко встановити, від якої саме основи (основи відносного прикметника чи, наприклад, іменника) утворений твірний іменник. Такі похідні характеризуються розбіжністю семантичної та формальної мотивації, оскільки формально вони співвідносяться із спільнокореневими прикметниками: *кропив'янка – кропив'яний, кам'янка – кам'яний*, а семантично – з відповідними іменниками: *кропив'янка* – «метелик, гусінь якого живе на кропиві», *кам'янка* – «невеликий птах, що живе у купі каміння». Паралельна мотивація трапляється майже серед усіх типів суфіксальних похідних із значенням носія ознаки: *кадровик, плановик, побутовець, степовик, строковик, східняк, хутовик* тощо. Назви неосіб з такою мотивацією поодинокі: *вишнівка* – «вишнева наливка» або «наливка з вишень», *маківник* – «маковий корж» або «корж із маком», *дубовик, житняк, кукурудзянка, липець, полинівка, слив'янка, тернівка, хлібниця, централка* та ін. Серед відприкметникових іменників не мають паралельної мотивації лише утворення від якісних прикметників [6, с. 108].

В ад'єктивному блоці у реалізації семантичної позиції «заперечення ознаки» беруть участь префікси *а-, анти-, не-, без-, проти-, контр-, дис-, ім-* та основи відносних прикметників, які виражають: 1) внутрішні якості когось чи чогось: *аполітичний, антиісторичний, антинауковий, безконтрольний, бездефіцитний* тощо; 2) ознаки за соціальним статусом особи: *непартийний, небагатодітний* тощо; 3) ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *безмитний, невійськовий, неводний, протималарійний* тощо; 4) ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого щось зроблене або існує: *безбілковий, бездротовий* тощо; 5) ознаки за відношенням до віку: *недитячий*.

Твірними для похідних прикметників часової модифікації є темпоральні відносні прикметники і ті, твірні яких позначають певну подію, явище, що стають точкою відліку часу [3, с. 14]. Засобами реалізації цієї семантичної позиції є префікси *перед-, до-, під-, після-, пост-, пра-, по-*. Серед похідних прикметників від основ відносних ад'єктивів ми виявили деривати з такими

значеннями: 1) «який здійснюється після того, що названо твірним словом»: *пообідній, пополудневий, післяопераційний*; 2) «той, що відбувається між подіями, названими твірним відносним прикметником»: *міжсесійний*; 3) «той, що передує чомусь, що названо твірним прикметником»: *дошкільний, дообідній, передінфарктний, передвесняний*; 4) «той, що здійснений відповідно до мотивуючого прикметника»: *погодинний, поденний* тощо.

Реалізація просторових модифікацій відбувається за допомогою префіксів *над-, під-, понад, поза-, перед-, при-, за-, поза-, між-*. Серед похідних прикметників від основ відносних прикметників цієї семантичної групи ми засвідчили деривати з такими значеннями: 1) «розміщений над тим, на що вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника»: *надкістковий, надвіконний, надводний* тощо; 2) «розміщений перед тим, на що вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника»: *передопераційний, передгірський, передміський*; 3) «прилежний до того, що названо мотивуючою основою»: *прикарпатський* тощо; 4) СЗ «утворений від того, що названо мотивуючою основою» властиве ад'єктивам, утвореним від основ відносного прикметника: *віддієслівний, відіменниковий*; 5) «розміщений під тим, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника» характерне для прикметників: *підземний*; 6) «встановлений, існуючий між тим, на що вказує твірне слово мотивуючого прикметника»: *міжхребетний, міжбібліотечний, інтернаціональний*; 7) «за відношенням до місця, краю, країни, етносу»: *міждержавний, міжрайонний, міждіалектний, прозахідний* тощо; 8) «той, що розміщений навколо того, що названо мотивуючою основою»: *навколопланетний, навколоплідний*; 9) «той, що розташований чи відбувається за межами того, що названо мотивуючою основою»: *заозерний, заморський, закарпатський, позачерговий, позаміський, позашкільний, позацеховий* тощо; 10) «той, що розміщений зверху того, що названо мотивуючою основою»: *наколінний, налобний*; 11) «рух через простір, названий словом, яким, своєю чергою, мотивований відносний прикметник»: *трансконтинентальний, трансокеанський, трансполярний* тощо.

Для прикметників (як і іменників), мотивованих відносними прикметниками, теж характерна двомотивованість. Наприклад: *безвітряний – вітряний* і *без вітру, безперспективний – без перспективи* чи *безперспективний, дошкільний – шкільний* і *до школи*. Утворення, що характеризуються подвійною мотивацією, однаковою мірою можна розглядати як похідні від прийменниково-відмінкових конструкцій і як префіксальні деад'єктиви.

Дослідження словотворчого потенціалу відносних прикметників дало нам змогу зробити висновок, що більшість прислівників утворено від тих ад'єктивів, у яких розвинулось якісне значення, а від власне відносних ад'єктивів утворень мало: *поденно, помісячно, щохвилинно, поквартирно, безвітряно* тощо.

Отже, структура СП відносних прикметників має такі семантичні позиції: у субстантивному блоці – «носій ознаки», в ад'єктивному – «заперечення ознаки», «розміщений над тим, на що

вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника», «розміщений під тим, на що вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника», «розміщений поблизу того, на що вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника», «розміщений за межами того, на що вказує твірне слово мотивуючого відносного прикметника» тощо. Найпоширеніші і найпродуктивніші засоби словотворення похідних від відносних ад'єктивів у сучасній українській мові – суфіксація і префіксація.

Список літератури

1. Грещук В. В. Дери́ваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 23–30.
2. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
3. Грещук В. В. Прикметники в сучасній українській мові : словотворча спроможність / В. В. Грещук // Українознавчі студії. – 2006. – № 6–7. – С. 3–16.
4. Жарко С. Ю. Специфіка словотвірної семантики від-субстантивів з предметним значенням / С. Ю. Жарко // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. – 2007. – Вип. 15–18. – С. 279–282.
5. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния : Виноградовские чтения 1–8. – М. : Наука, 1978. – С. 63–77.
6. Словотвір сучасної української мови / [за ред. М. А. Жовтобрюха]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

M. Haliuk

RELATIVE ADJECTIVES AS THE BASE OF WORD-CREATION IN MODERN UKRAINIAN

In the article derivative potential of relative adjectives and his realization is considered in substantival, adjective and adverbial derivates.

Keywords: derivative potential, word-formation paradigm, relative adjectives.

Матеріал надійшов 27.01.2012